

תוכן וצורה בסידורי התפילה

דב רפל

תוכן

אפתח בשתי הערות ששמעתי ושהעמידו אותי הן על עניין התוכן והן על עניין הצורה. אנשים שעמם שוחחתי פעם על סידור "רינת ישראל" אמרו לי: "זה לא סידור טוב, כי כל התפילות מודפסות באותה אות. אין אותיות קטנות וגדולות, וזה משעמם". פעם אחרת נתתי את הסידור הזה במהדורת עדות המזרח לחבר ממרוקן, והוא אמר לי: "אני לא רוצה את זה, מדוע – זה לא לוגסי. התרגלתי לאותיות של לוגסי, שהיה מדפיס סידורים עוד בקזבלנקה". שתי האמירות העמידו אותי על שני דברים: הרי כשאדם קורא רומן אין הוא מצפה שיהיו שם אותיות שונות, והוא קורא שלוש מאות או ארבע מאות עמודים באותה אות. בסידור הוא מבקש לראות אותיות שונות. מדוע כשאותו אדם מתפלל הוא רוצה את האותיות של לוגסי? מה אומרות אותיות אלה לאדם המתפלל? הרי זו אותה התפילה באותיות אחרות.

שתי הערות אלה מראות שתשומת לבו של האדם העומד בתפילה נתונה גם לאספקטים אחרים מאשר התוכן של התפילה. אדם הקורא קריאת שמע, יודע שקריאת שמע היא לא "נשמת כל חי", אבל אין הוא נותן את דעתו על כך שקריאת שמע היא טכסט שצריך לחשוב עליו. עדות לכך שגם תלמידי חכמים מובהקים אינם מרבים לחשוב על התפילה ניתן למצוא בכך שישנו מספר זעום של פירושי תפילות. ספק אם נדפסו יותר מאשר שישים פירושי תפילות מאז המצאת הדפוס, ואותם פירושים מעטים יחסית חוזרים ברובם הגדול האחד על דברי השני. בהשוואה למספר הפעמים שתלמיד חכם לומד בימי חייו את מסכת גיטין, למשל, שעליה נכתבו מאות ספרי חידושים, הרי אותו אדם התפלל בחייו שלושים אלף פעם. איפה השראת הרוח לאנשים שהתפללו אותה תפילה מספר כה רב של פעמים? איפה פרי מחשבתם? המסקנה היא שלא חשבו, ואולי אף שאינם מתכוונים כראוי.

שְׁמוֹ אֲבָרְהָם, וּמִצַּאת אֶת לָבָבוֹ נֶאֱמַן לַפְּנִיךָ:

וְכָרוֹת עִמּוֹ הַבְּרִית לָתֵת אֶת אֶרֶץ הַכְּנָעַנִי
הַחֲתִי הָאֹמְרִי וְהַפְּרִזִּי וְהַיְבוּסִי וְהַגְּרִזִּי
לָתֵת לְזֶרְעוֹ, וְהִתְקַם אֶת דְּבָרֶיךָ כִּי צָדִיק
אַתָּה: וַתֵּרָא אֶת עֲנִי אֲבֹתֵינוּ בְּמִצְרַיִם, וְאַתָּה
זַעֲקָתָם שָׁמַעְתָּ עַל יַם סוּף: וַתִּתֵּן אֶת־
וּמִפְתִּים בְּפִרְעֹה וּבְכָל עֲבָדָיו וּבְכָל עַם אֶרְצוֹ,
כִּי יִדְעָתָּ כִּי הִזִּירוּ עֲלֵיהֶם, וַתַּעַשׂ לָךְ שֵׁם
כְּהִיּוֹם הַזֶּה: וְהֵימָּה בָּקַעְתָּ לַפְּנִיָּהם וַיַּעֲבִרוּ
בְּתוֹךְ הַיָּם בַּיַּבָּשָׁה, וְאַתָּה רִדְפִיהֶם הַשְׁלַכְתָּ
בְּמִצּוֹרֹת כְּמוֹ אֶבֶן בְּמַיִם עֲזִים:

וַיִּזְשַׁע יְיָ בַּיּוֹם הַהוּא אֶת יִשְׂרָאֵל מִיַּד
מִצְרַיִם, וַיֵּרָא יִשְׂרָאֵל אֶת מִצְרַיִם
מֵת עַל שִׁפְתַּי הַיָּם: וַיֵּרָא יִשְׂרָאֵל אֶת
הַיָּד הַגְּדֹלָה אֲשֶׁר עָשָׂה יְיָ בְּמִצְרַיִם
וַיֵּרָא הָעָם אֶת יְיָ, וַיֹּאמִינוּ בִּי
וּבַמֶּשֶׁה עֲבָדָיו:

אז

כאשר מתפללים שמונה עשרה, ואומרים
את ברכותיה, בוודאי מתכוונים למלה
"ברוך", אבל אין שואלים מה פירוש "ומביא
גואל... למען שמו באהבה". מה שייך כאן
"למען שמו"? בלי "למען שמו" אי-אפשר
לחיות? בטכסט של הגניזה לא כתוב "למען
שמו". אם כן, מדוע כתוב "למען שמו"? איש
אינו נותן דעתו על כך.

הוסבר כבר שבסידורי התפילות ישנה שורה
ארוכה של שיבושים העוברים מדור לדור
בלי שום ויכוח. אתן דוגמא: בסידורי אשכנז
ידוע שישנו קטע בפסוקי דזמרה שמתחיל
במלים "וכרות עמו הברית". מדוע זו תחילת
הקטע? הרי מלים אלה הן אמצעו של פסוק,
ומדוע מפסיקים לפניהן, לאחר "ומצאת את
לבבו נאמן לפניך"? אין לכך כל סיבה. הייתה
סיבה, אבל היא איננה קיימת בימינו. היה
נהוג באשכנז שכאשר הייתה ברית מילה
בבית-הכנסת היו מפסיקים ב"ומצאת את
לבבו נאמן לפניך", ומ"וכרות עמו הברית"
עד סוף השירה היו קוראים בחילופין
מוהל-סנדק, מוהל-סנדק. כך נשאר לנו
"וכרות עמו הברית" כתחילת קטע. כיום
כבר לא מודפס בסידורים שיש לשנות את
אופי האמירה בבית הכנסת אם מתקיימת
בו באותו יום ברית מילה. כיום יודעים רק
דבר אחד: ב"מצאת את לבבו נאמן לפניך"
צריך להפסיק.

"וכרות עמו הברית", סידור
"תפילת כל פה", הוצאת
אשכול, ירושלים, ה'תש"מ.

הַמְנוּחָה עֲנֵג קָרָא לַיּוֹם הַשַּׁבָּת: זֶה שַׁבַּח שְׁלִיּוֹם הַשְּׁבִיעִי
שָׁבוּ שָׁבַת אֶל מְכַל-מְלָאכְתּוֹ: יוֹם הַשְּׁבִיעִי מְשַׁבַּח
וְאוֹמֵר מְזֻמּוֹר שִׁיר לַיּוֹם הַשַּׁבָּת (טוֹב לַהֲדוֹת לִי):
לְפִיכָךְ יִפְאָרוּ וַיְבָרְכוּ לְאֵל כָּל-יְצוּרָיו. שַׁבַּח יִקָּר
וְגִדְלָה יִתְנוּ לְאֵל מֶלֶךְ יוֹצֵר כָּל הַמַּנְחִיל מְנוּחָה לְעַמּוֹ
יִשְׂרָאֵל בְּקִדְשָׁתוֹ בְּיוֹם שַׁבַּת קָדֵשׁ: שִׁמְךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ
יִתְקַדֵּשׁ, וְזָכְרְךָ מַלְכֵנוּ יִתְפָּאֵר, בְּשָׁמַיִם מְמַעַל וְעַל-
הָאָרֶץ מִתַּחַת: תִּתְבָּרֵךְ מוֹשִׁיעֵנוּ עַל-שַׁבַּח מַעֲשֵׂה
יְדֶיךָ. וְעַל-מְאוּרֵי אוֹר שַׁעֲשִׂית יִפְאָרוּךְ סֶלָה:

תִּתְבָּרֵךְ צוּרֵנוּ מַלְכֵנוּ וְגוֹאֲלֵנוּ בּוֹרָא קְדוֹשִׁים. יִשְׁתַּבַּח
שִׁמְךָ לְעַד מַלְכֵנוּ יוֹצֵר מְשֻׁרְתִּים וְאֲשֶׁר מְשֻׁרְתּוֹ כָּל־
עוֹמְדִים בְּרוֹם עוֹלָם וּמְשַׁמְעִים בִּירְאָה יָחַד בְּקוֹל
דְּבָרֵי אֱלֹהִים חַיִּים וּמֶלֶךְ עוֹלָם: כָּל־אֱהוּבִים כָּל־
בְּרוּרִים כָּל־גְּבוּרִים. וְכָל־עֲשִׂים בְּאֵימָה וּבִירְאָה
רְצוֹן קוֹנֵם. וְכָל־פּוֹתְחִים אֶת-פִּיהֶם בְּקִדְשָׁה וּבִטְהָרָה
בְּשִׁירָה וּבְזִמְרָה וּמְבָרְכִים וּמְשַׁבְּחִים וּמְפָאֲרִים
וּמַעֲרִיצִים וּמְקַדְּשִׁים וּמְמַלִּיכִים

אֶת-שֵׁם הָאֵל הַמֶּלֶךְ הַגָּדוֹל הַגְּבוּר וְהַנּוֹרָא קְדוֹשׁ
הוא: וְכָל־מַקְבְּלִים עֲלֵיהֶם עַל מַלְכוּת שָׁמַיִם זֶה
מָזָה. וְנוֹתְנִים רְשׁוּת זֶה לָזֶה לְהַקְדִּישׁ לְיוֹצֵרָם בְּנִחַת
רוּחַ בְּשִׁפְהָ בְּרוּרָה וּבִנְעִימָה קְדוֹשָׁה. (נִ"א וּבִנְעִימָה.
קְדוֹשָׁה) כָּל־כָּאֶחָד עוֹנִים וְאוֹמְרִים בִּירְאָה.

קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ יְיָ צְבָאוֹת מְלֵא כָל-הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ:

שמך לעד מלכנו". המילה ישתבח שייכת
למשפט הקודם, אבל לא כך מודפס (ראו
בעמוד הקודם). הייתי רוצה לראות
סידור אחד שבו מופיע רצף המלים "על
כל דברי שירות ותשבחות דוד בן-ישי
עבדך משיחך ישתבח שמך".

דוגמה אחרת, גם היא בסידורי
האשכנזים, היא הקדושה של יוצר. אנו
אומרים: "ומשבחים ומפארים ומעריצים
ומקדישים וממליכים". את מי? הרי
עכשיו צריך לבוא המושא, אבל המושא
איננו. מפסיקים, ואחר-כך החזן והקהל
אומרים: "את שם האל המלך הגדול
והקדוש". היכן מתחיל המשפט הזה?
היכן הנושא שלו? מובן ששברו כאן את
המשפט לשניים. בחלק ראשון אומרים
"וממליכים", ומטילים נקודה. אחר-כך
שליח הציבור אומר את שלו, ואז הקהל
ממשיך "את שם האל". מדוע קרה דבר
כזה שאיננו קיים בסידורי הספרדים
והתימנים? מפני שהספרדים והתימנים
לא ישבו בארצות הנוצרים, אלא
האשכנזים. וכשקוראים את המשפט
כולו ברהיטות יוצא שממליכים את,
ובגלל חיבור המ"ם והאל"ף נשמע הדבר
כמו ממליכים מת, והמת זה ישו. אל יהא
דבר זה קל בעיניכם. הטור מביא זאת

"...וממליכים את שם האל..."
סידור "תפילת ישראל", הוצאת
מסדה, רמת גן, תשכ"ד.

כנימוק באורח חיים קי"ג, ולכן, הוא אומר, גם במקומות אחרים מן הראוי היה להפסיק. יש באמת סידורים כאלה ששם מדפיסים לא "ממליכים" אלא "ממליכין", כדי לצאת מהסכנה.

צורה

מבט חטוף בסידורים מן המאות ה-16 ואף ה-17 מגלה הדפסה מרושלת, בניגוד לגמרות שנדפסו באותם ימים בקפידה. ניתן לראות סידורים בהם מתחילות הברכות הראשונות הנאמרות בבוקר כך: "בא"י אלוקינו מ"ה". המדפיס סמך על כך שהציבור המשתמש בסידור יודע למה הכוונה, שהרי לפני אותן ברכות אין אף טכסט שכתוב בו באופן מלא "ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם". כאשר מביא המדפיס בפעם הראשונה נוסח של ברכה, הוא מניח כי כל מי שהתפלל בסידור הזה יודע איך מתחילה ברכה, ולכן הוא יכול להסתפק בכתיבת ראשי התיבות. מובן שככה לא יעשה בספר משניות, ובו יכתבו את כל הטכסט. בסידור זה אפשרי, כי היהודים יודעים בעל-פה את התפילה. כמו אותו סידור שלא נדפס בו אף פעם "אשרי", מפני שהרי כל אחד יודע "אשרי" בעל-פה.

באותן שנים, ואף לפני כן, הודפסו כמובן גם סידורים אסתטיים הרבה יותר. הם הודפסו באות מחוטבת, לא אות מרובעת רגילה, אלא עם ציצים ופרחים; יש בהם רווח בין פסוק לפסוק; ישנה מסגרת, והיא מקושטת; הדף שלפני הפתיחה מסודר בצורה מחושבת, כאשר לקראת סוף העמוד רוחב השורות הולך וצר, כעין מלבן למעלה ומשולש למטה. המכירים ספרי תורה יודעים שככה מסיימים את ספרי התורה, כאשר השורות הולכות וקצרות.

נעבור כעת לסידורים מסוג אחר. הנה הסידור "שירה חדשה", אותו ערך ח"ד רוזנשטיין (אבן שושן), אביו של המילונאי שלמה אבן שושן. רוזנשטיין היה מורה בביאלורוס לפני בערך מאה שנים. הוא הגיע למסקנה שיש צורך להדפיס סידור לילדי בית-ספר, וכך עשה. כאן, בניגוד לטענה ששמענו מקודם, לא "כל האותיות אחידות". יש אותיות מובלטות ויש מובלעות. יש גם חלוקה לקטעים ויש פירוש בתחתית הדף. המחבר, שהיה מורה לעברית, דאג לכך שילד הקורא את התפילה יבין מה שהוא קורא, ולכן כתב פירוש. בסידורים האחרים איש לא דאג לזה שהקהל יבין את מה שהוא מדבר, אז כמובן שאי-אפשר לצפות להרבה תוצאות חיוביות.

שאלה מן הקהל: האם המהדורה הראשונה של "שירה חדשה" יצאה בביאלורוס? חשבתי שיצאה בתל-אביב.

פרופ' דב רפל: לא. אני זוכר את "שירה חדשה" מימי ילדותי, והמהדורה הראשונה יצאה קודם לכן. הופיע עוד סידור מסוג זה בגרמניה, לצערי לא השגתי עותק שלו, "שפת אמת" בהוצאת סידורי רדליים. סידורים אלה הם גלגול של סידורו של היידנהיים, אבל זה כבר היה בדפוס לרברגר, ובדפוס הזה הם מציינים מראש שהבחינו הבחנה ברורה בין נ' ל-ג', בין כ' ל-ב', בין ר' ל-ד', כדי שהילד לא יתקשה בקריאה. אפשר לראות זאת בסידור עצמו.

אעבור עכשיו לשני סידורים בני זמננו המעוררים תשומת לב. האחד מודפס באותיות סת"ם, "תפילת הבריאה". הניקוד של הסידור הזה פגום לחלוטין, וכמעט שאין שורה שאין בה טעות בניקוד המילים. אבל האיש שערך את הסידור והשקיע בו עבודה רבה בכתיבתו בכתב סופר, כולל תפילות הימים הנוראים, התכוון למה ששמענו בפתיחה על הכוונה. הוא התכוון לכך שכשאדם אומר את המילה 'קדוש' יתכוון לאלהו, ולא דווקא שיבין את המשפט "קדוש,

מִי כַמֹּכָה בְּאֵלִים, יְיָ, מִי כַמֹּכָה
נֶאֱדָר בְּקֹדֶשׁ, נוֹרָא תְהִלָּת, עֲשֵׂה
פֶּלֶא.

יִי יִמְלֹךְ לְעוֹלָם וָעֶד.

תפילת שמונה-עשרה

אֲדֹנָי, שְׁפֹטֵי תִסְפֹּחַ וְסִי בְגִיד תִּהְיֶה.

בְּרוּךְ אַתָּה, יְיָ, אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵי
אֲבוֹתֵינוּ, אֱלֹהֵי אַבְרָהָם, אֱלֹהֵי

שִׁירָה חֲדָשָׁה

גִּבּוֹרִים - יִקְרָא לִנְאוּלֵי מַעֲרִים. הוֹדוּ לָךְ וְהַמְלִיכוּ אוֹתָךְ לְמֵלֶךְ עֲלֵיהֶם
 קוֹמָה בְּצוּרַת יִשְׂרָאֵל - בְּאֶשֶׁר עוֹרָה וְנֹאֵלֵה אוֹתָם מִמַּעֲרִים. מִן צִדּוֹ גַם עָתָה. כְּנֹאמְרְךָ

יָשִׁים עַל לִבּוֹ. אָמֵת. אֵתָהּ הוּא אֲדוֹן לְעַמּוֹהּ,
וּמִלְכָּהּ גְּבוּר לְרִיב רִיבָם. אָמֵת. אֵתָהּ הוּא
רֵאשׁוֹן, וְאֵתָהּ הוּא אַחֲרוֹן, וּמִבְּלָעֶיָּהּ אֵין
לָנוּ מִלְכָּה גּוֹאֵל וּמוֹשִׁיעַ. מִמַּצְרִים גָּאֲלָתָנוּ,
וְאֵלֵהֵינוּ, וּמִבֵּית עַבְדִּים פָּדִיתָנוּ. כָּל
בְּכוֹרֵיהֶם הִקְדַּשְׁתָּ, וּבְמִוְרָה גָּאֲלָתָּ; וְיָם סוּף
בִּקְצֶעָתָה, וְיָדִים טִבְעָתָה, וְיָדִידִים הַעֲבַרְתָּ, וְיָבִסוּ
מִיָּם צְרִיחֵם, אֶחָד מֵהֶם לֹא נִוְתַר.

על זאת שפחו אֱהוֹבִים וְרוֹמְמוּ אֵל, וְנָתַנוּ
יָדִידִים וְזִמְרוֹת, שִׁירֹת וּמִשְׁבָּחוֹת, בְּרִכּוֹת
וְהוֹדָאוֹת, לַמֶּלֶךְ אֵל חַי וְקַיִם.

רם ונשא, גדול ונורא, משפיל גאים
ומגביה שפלים, מוציא אסירים ופודה צנוים,
ועוזר דלים, ועונה לעמו בעת שועם אליה.

תהלות לאל עליון ברוך הוא ומברך!
משה ובני ישראל לה ענו שירה בשמחה רבה.

שִׁירָה חֲרָשָׁה

בְּכוֹרֶה – יִשְׂרָאֵל בְּנֵה בְּכוֹרֶה – יִדִּים – רָשָׁעִים נֹאֵם – הַמְצִירִים, יִדִּידִים – אֲהוּיִם, הֵם נֵגִי
יִשְׂרָאֵל הַתְּהוֹמִים לִפְנֵי ה', שִׁבְחוּ אֱהוּיִם – אֲהוּיִם, וְאֵל יִשְׂרָאֵל מִהַר וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל, גִּבִּיִם –
עֲשִׂי מִנִּי, עֲשִׂיִּים – מִמִּנִּי רִיחַ, עֲשִׂיִּים, שְׂעָרִים – צִפְסִים, עֲשִׂי שְׂרָה – שְׂרָה שִׁירָה בְּקוֹל.

קדוש, קדוש ה' צבאות מלוא כל הארץ כבודו". כדי לרכז את תשומת הלב במילים הבודדות הוא אפילו מעתיק את שם ה' בדרך שנהגו המקובלים. אינני יודע עד כמה הדבר באמת משיג את מטרתו. אני יכול לומר מתוך ניסיון שכשאני מתפלל מהסידור הזה התפילה שלי נמשכת יותר זמן.

אני רוצה לעבור לסידור "קורן", שיש לי לומר בשבחו הרבה דברים, בעיקר מצד העיצוב הטיפוגרפי. אני רוצה להסב את תשומת לבכם שבסידור זה, העיצוב של התפילה מכוון לתפילה, לא לתוכן התפילה אלא לתפילה. בעמוד הראשון שלפניכם, למשל, "ברוך שאמר" מתחיל בראש העמוד וגם "הודו לה'" מתחיל בראש העמוד. כך גם "נשמת", וכן הלאה.

דוגמה נוספת: פרק קל"ו בתהילים, הוא ההלל הגדול שיש בו עשרים ושש שורות. ישנם סידורים שלא מתחשבים בכך כלל, ומדפיסים שמונה שורות כאן ושמונה עשרה שורות כאן. זהו הסידור היחיד שבו כל עשרים ושש השורות נמצאות בעמוד אחד, מתחילה ועד סוף.

זהו גם סידור שמשתדל להביע קצת מן התוכן. כך למשל פתרו עורכי סידור קורן את עניין ה"וממליכים" (עמ' 15). הם הביאו את ששת הפעלים: "מברכים, משבחים, מפארים, מעריצים, מקדישים, ממליכים", אבל בלי נקודה, ועברו מיד ל"את שם האל". כלומר, מי שיישאל "מדוע לא הפסקת?" יענה: "הפסקתי", ומי שיישאל: "מדוע הפסקת?" יענה "לא הפסקתי"...

אבל בהמשך העמוד – "כולם אהובים, כולם ברורים, כולם גיבורים". השורה השנייה מתחילה ב"כולם", כך גם השלישית, השמינית והתשיעית. יש כאן התאמה בין המילים לבין הצורה הטיפוגרפית. אינני אומר שיש כאן משהו פרשני, אבל בוודאי שיש כאן משהו מבני. אמנם כאן הדבר לא ניכר, אך בעמוד 22 של הסידור המילים "ברוך שאמר" מודפסות בסידור המקורי בצבע קצת שונה. לא שחור, אלא אפור, כדי לציין על-ידי כך שכאן משהו חדש שלא היה עד כה. ובכן, גם לגבי הצורה יש לנו הרבה מה לטעון ולמה לצפות.

ואולי משהו יתעורר ויתקן את מה שאפשר לקרוא לו חטא הדורות.

הריני מומן את פי להודות ולהלל ולשבח את בוראי, לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתה על ידי ההוא טמיר ונעלם בשם כל ישראל.

ברוך שֶׁאֵמַר וְהָיָה הָעוֹלָם

ברוך הוא
ברוך עושה בראשית
ברוך אומר ועושה
ברוך גוזר ומקים
ברוך מרחם על הארץ
ברוך מרחם על הבתות
ברוך משלם שכר טוב ליראיו
ברוך חי לעד וקיים לנצח
ברוך פודה ומציל
ברוך שמו
ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
האל האב הרחמן המהלל בפי עמו
משבח ומפאָר בלשון חסידיו ועבדיו
ובשירי דוד עבדך נהללך יי אלהינו
בשבתות ובזמירות
נגדלך ונשבחך ונפאָרך
ונזכיר שמך ונמליכך מלכנו אלהינו, יחיד חי העולמים
מלך, משבח ומפאָר עדי עד שמו הגדול
ברוך אתה יי, מלך מהלל בתשבחות.

הודו ליי כִּיטוֹב
הודו לאלהי האלהים
הודו לאדני האדנים
לעשה נפלאות גדולות לבדו
לעשה השמים בתבונה
לרוקע הארץ על המים
לעשה אורים גדלים
את השמש לממשלת ביום
את הירח וכוכבים לממשלות בלילה
למכה מצרים בכחיהם
ויצא ישראל מתוכם
ביד חזקה ובזרוע גטויה
לגור יסוּף לגזרים
והעביר ישראל בתוכו
ונער פרעה וחילו ביסוסו
למוליד עמו במדבר
למכה מלכים גדלים
ויהרג מלכים אדירים
לסיוח מלך האמרי
ולעז מלך הבשן
ונתן ארצם לנחלה
נחלה לישראל עבדו
שבשפלנו זכר לנו
ויפרקנו מצרינו
נתן לחם לכל בשר
הודו לאל השמים

קלו

"הודו לה' כי טוב" (תהילים
קל"ו), סידור התפילה בהוצאת
קורן, ירושלים, תש"ס.

"ברוך שאמר", סידור התפילה
בהוצאת קורן, ירושלים, תש"ס.